

३.१ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक मापनमा : सङ्खुवासभाका सीमान्तकृत कुमाल

१. पृष्ठभूमि

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त देश हो। आफ्नो देशको परिचय दिँदा हामी नेपाली भएको नाताले यिनै शब्दबाट सुरुवात गर्छौं। विदेशीले पनि यिनै विशेषतालाई नेपालको वर्णनको आधार मानेका छन्। विद्यमान भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा मानवीय स्रोत, साधन र सम्पदाले यहाँका विभिन्न क्षेत्र, उपक्षेत्र र स्थानबीच मितेरी गाँसेका छन्। साथै विभिन्नता एवम् विषमतापूर्ण स्थिति बोध गराएका छन् भने हरेक क्षेत्र र स्थानविशेषमा अन्तर्निहित अनगिन्ती प्राकृतिक स्रोतले नेपालको महत्त्व परदेशसम्म फैलाएका छन्।

आ-आफ्नो जातिविशेष, धर्मविशेष, भाषाविशेष जस्ता छुट्टै मौलिक पहिचानले सिङ्गारिएको नेपाली समाज यसैमा गौरवान्वित हुनु सकारात्मक पक्ष हो। भौगोलिकरूपले यो मुलुक हिमाल, पहाड र तराईमा विभाजित छ। वास्तवमा यहाँको यही विविधता नै हाम्रो पहिचान एवम् सम्पदाको स्रोत पनि हो।

नेपालमा विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र धर्मावलम्बी बसोबास गर्छन्। यहाँ १ सय २५ जातजाति र १ सय २३ भाषाभाषीको बसोबास छ।^१ नेपालमा बसोबास गर्ने जातजातिमध्ये आदिवासी जनजाति पनि यहाँका मुख्य बासिन्दा हुन्। आदिवासी जनजाति भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको जाति वा समुदाय हुन्।

नेपाल सरकारले ५९ जातिलाई आदिवासी जनजातिमा सूचीकृत गरेको छ। ती समुदायलाई पनि पनि लोपोन्मुख, अति सीमान्तकृत, सीमान्तकृत, सुविधा वञ्चित र उन्नत गरी पाँच भागमा विभाजन गरिएको

छ। यसमध्ये अति सीमान्तकृत समुदायमा सियार, माझी, ल्होमी, थुदाम, धानुक, चेपाङ, सतार (सन्थाल), भ्राँगड, थामी, बोटे, दनुवार र बरामोलाई समावेश गरिएको छ।^१ यस्तै सीमान्तकृतमा अमात, आठपहरिया, उराव, कामारोङ, किरात कोइच, कुमी, कुमाल, केवट, केवरत, कोच, खडिया, खाम्पा, गडेरिया, गनगाई, गोंड, घ्याल्सुम्दो नापा, डिस्याङ, चुम्बा, चेपाङ, जिरेल, टहसक्च्युलुङ, ढोक्प्या, ताजपुरिया, तामाङ, थपल्या ब्यासी, थामी, थारू, थुदाम, दराई र दनुवारलाई सिफारिस गरिएको छ।^१

आदिवासी जनजातिमध्ये आफ्नो छुट्टै भाषा, संस्कार, संस्कृति, परम्परा र धर्म भएका कुमाल जाति पनि यहाँका प्रमुख बासिन्दा हुन्। सङ्खुवासभाको पनि यहाँका प्रमुख बासिन्दा हुन्। सङ्खुवासभाको पनि विशेषगरी खाँदबारी नगरपालिका-९ तुम्लिङटारमा यो जातिको बसोबास छ। तुम्लिङटारका कुमाल जातिको पुर्ख्यौली बसोबास लमजुङ रहेको बताउँछन्। त्यसो त यदाकदा तुम्लिङटारका कुमाल पृथ्वीनारायण शाहको सेनामा थिए तर उनीहरू अरुण तरिसकेपछि तुम्लिङटारको माटोमा आँखा गाडी त्यहीं बसेका हुन् पनि भन्ने सुनिन्छ।^४ यस्तै कुमाल जातिहरू भोजपुरको अरुण गाउँपालिका, लमजुङ, गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जालगायतका जिल्लामा पनि बसोबास गरेको पाइन्छ।^५

यतिमात्रै नभएर विभिन्न ठाउँबाट बसाइँ सराइ गरेर मुलुकका सबैजसो ठाउँमा छरिएका छन् यो जातिका मानिस। यस अध्ययनमा त्यसमध्ये सङ्खुवासभाको खाँदबारी नगरपालिका-९ मा बसोबास गर्ने कुमाल जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था के/कस्तो छ भनेर केलाउने प्रयास गरिएको छ।

वर्तमान नेपालको भौगोलिक विभाजनअनुसार प्रदेश नं. १ मा र साविकको संरचनाअन्तर्गत पूर्वाञ्चल

१. राष्ट्रिय जनगणना २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
२. नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१८, इन्सेक
३. ३० वैशाख २०६७ को मन्त्रपरिषदले गठन गरेको आदिवासी/जनजाति सूची परिमार्जन गर्न बनेको उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन
४. डा. मातृका लिम्सिना, खाँदबारी नगरपालिका स्मारिका २०५६
५. ज्ञवाली दामोदर, जनसङ्ख्या शिक्षा, पृष्ठ नं. १३४

विकास क्षेत्रको कोशी अञ्चलमा पर्ने सङ्खुवासभा समग्र मुलुक जस्तै विविधता बोकेको जिल्ला हो । पछिल्लोपटक राज्य पुनर्संरचना गर्दा यस जिल्लालाई प्रतिनिधि सभाका लागि एक निर्वाचन क्षेत्र र प्रदेश सभाका लागि दुई निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ । सङ्खुवासभा जिल्ला भौगोलिक एवम् जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोत र साधनका आधारमा उत्कृष्ट भूगोलका रूपमा परिचित छ ।

विश्व प्रसिद्ध हिमशृङ्खलाहरू, प्रसिद्ध नदी,नाला, ताल र पोखरीहरू, सयौं प्रजातिका जलचर, पशुपक्षी, औषधिजन्तु वनस्पतिहरू, विभिन्न फूल, विश्वकै सबैभन्दा गहिरो अरुण उपत्यका एवम् यहाँ बसोबास गर्ने विविध जातजाति अनि उनीहरूको मौलिक कला संस्कृति, भेषभूषा, रहनसहन र सामाजिक रीतिरिवाजका कारण यो जिल्लालाई विलक्षण भूमिका रूपमा चिनिन्छ । प्रकृति र भूगोल विषयका प्रख्यात अनुसन्धानकर्ताहरू यो जिल्लाको उत्तरमा अवस्थित हिमालय पर्वतको काखमा धर्तीको पवित्र स्वर्गभूमि छ भन्ने विश्वास गर्छन् ।

यस जिल्लाको सदरमुकाम खाँदबारीबाट १४ किलोमिटर दक्षिणमा विश्वकै होचो अरुण उपत्यकाछ । यस उपत्यकाको पूर्वमा सभाखोला, पश्चिम र दक्षिणमा अरुण नदी तथा उत्तरतर्फ देउराली वन क्षेत्र छ । पवित्र अरुण नदीको पूर्वी किनारमा अवस्थित यस उपत्यकामा प्रायः सबै जातजातिको बसोबास रहे । कुमालहरू कहाँबाट र कहिले आएर यहाँ बसोबास गरेका हुन भन्ने एकिन प्रमाण नभए पनि हजारौं वर्षपहिलेदेखि यो क्षेत्रमा उनीहरूको बसोबास रहेको मानिन्छ ।^६

पूर्वकालमा कुमाल जातिलाई कुम्भकार, कुमहार एवम् कुमाहाल नामले पुकारिन्थ्यो । संस्कृतमा कुम्भ शब्दले माटोको घैला अर्थात भाँडो भन्ने जनाउँछ । यी जातिको पुर्ख्यौली पेशा माटोको भाँडाकुँडा बनाउने भएकाले उनीहरूलाई कुम्भकार, कुमहार एवम् कुमाहाल भनिएको हो । उपरोक्त शब्दहरू अपभ्रंश भएर कुमाल भएको हो भन्ने कुरामा दुईमत छैन ।^७

यस जिल्लाको खाँदबारी नगरपालिका-९ तुम्लिङटारमा मात्रै कुमाल जातिको बसोबास छ । मध्यपहाडी लोकमार्गअन्तर्गत धनकुटाको हिले र सङ्खुवासभाको खाँदबारी सडकखण्ड निर्माण हुनु र दैनिकरूपमा काठमाडौँ-विराटनगर-तुम्लिङटार जहाज चल्न थालेपछि यस बस्तीका कुमाल समुदायको दैनिकी एवम् जीवनशैलीमा ठूलो परिवर्तन आएको छ । यहाँका कुमाल जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था अध्ययन गरी सीमान्तकृत समुदायभित्र पर्ने यो

जातिलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउन सरोकारवालाको ध्यानाकर्षण गर्ने प्रयोजनका लागि यो अध्ययन तयार गरिएको छ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ कुमाल जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाबारे जानकारी लिने ।
- ▶ कुमाल जातिका समस्या पत्ता लगाई निराकरणका उपाय पहिचान गर्ने ।
- ▶ आदिवासी जनजाति समुदायका लागि राज्यले बनाएका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थाबारे जानकारी लिने ।
- ▶ सरकारी नीति तथा कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन नहुँदा लक्षित समुदायमा परेको असर थाहा पाउने ।
- ▶ कुमाल जातिका समस्या प्रकाशमा ल्याई उनीहरूलाई राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउन सरोकारवाला निकायलाई घचघच्याउने ।

३. अध्ययनको महत्त्व

मानिस स्वभावैले नयाँ कुरा बुझ्न चाहने, नयाँ क्षेत्रमा भ्रमण गर्ने, नयाँनयाँ तथ्य पत्ता लगाउने र नयाँ अनुभव सँगालेर त्यसलाई बहुसङ्ख्यक जनताको हितमा सदुपयोग गर्ने प्रयासमा लाग्ने हुन्छ । त्यसैले महत्त्वपूर्ण विशेषता भएका कुनै पनि स्थान, जाति आदि हरेक व्यक्तिका निमित्त आकर्षणको केन्द्रविन्दु बन्न पुग्ने गर्छन् । कुनै पनि जातिको खास विशेषता के हो भन्ने जान्नु पनि २१ औँ शताब्दीमा महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ । कुनै पनि जातिको अध्ययनबाट ऐतिहासिक संयोग, सामाजिक उद्विकास, अज्ञानप्रति जिज्ञासाको भावना, आफू स्वयमलाई चिन्नका लागि, वस्तुनिष्ठ र रुचिपूर्ण अध्ययन, तीव्ररूपमा परिवर्तित समाज र सांस्कृतिक सम्पर्कको परिणाम थाहा पाउन यस्तो अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस अध्ययनमा सीमान्तकृत कुमाल जातिको आर्थिक स्थिति, पेसा, भाषा, संस्कार, संस्कृति, स्वास्थ्य, शिक्षा आदिबारे अध्ययन गरिएको छ ।

वर्तमान अवस्थामा भूमण्डलीकरणले जीवन र जगतमा पारेका प्रभाव र असरहरूबारे अध्ययन गरी सरोकारवालालाई सचेतीकरण गर्नु आजको आवश्यकता हो । यसले सीमान्तकृत समुदायमा पारेको असर प्राथमिकताका साथ बाहिर ल्याउन अति आवश्यक छ । यसका साथै राज्यले सो समुदायका लागि तयार गरेका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसमेत जल्दोबल्दो विषय हो । मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तनसँगै अपनाइएको आर्थिक,

६. नेपाल कुमाल समाज सुधार समितिका अध्यक्ष भुवन हलिदेसँगको कुराकानीमा आधारित

७. खोज अनुसन्धानकर्ता डा. मातृका तिमिसनासँगको कुराकानीमा आधारित

सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासका लागि भएका प्रयासमा के कठिनाई छ भनी अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ।

यिनै विषय केन्द्रमा राखेर सङ्खुवासभाको तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने सीमान्तकृत कुमाल जातिसँग सम्बन्धित यो आलेख तयार गरिएको छ। यस अध्ययनले कुमाल जातिको अवस्था बुझ्न जिल्लामात्र नभएर समग्र मुलुककै लागि उपयुक्त सन्दर्भ सामग्री एवम् महत्त्वपूर्ण दस्तावेज तयार हुने देखिएको छ। यसर्थ, यसबाट वर्तमान अवस्थामा कुमाल जातिको अवस्था त भल्कन्छ नै, भविष्यमा ती जातिका बारेमा कुनै नीति, योजना तथा कार्यक्रम बनाउनुपरेमा यो सामग्रीले मद्दत गर्ने हुँदा पनि यसको महत्त्व निकै छ।

४. अध्ययन विधि

- ▶ भ्रमण अवलोकन
- ▶ छलफल
- ▶ अन्तर्वार्ता
- ▶ व्याख्यान
- ▶ द्वितीय स्रोत सामग्रीको अध्ययन तथा प्रयोग

५. अध्ययनको सीमा

- ▶ यो अध्ययन सङ्खुवासभा जिल्लाको खाँदबारी नगरपालिका-९ तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनजाति समुदायअन्तर्गत सीमान्तकृत जाति कुमालसँग मात्र केन्द्रित छ।
- ▶ यो अध्ययनमा सीमान्तकृत कुमाल जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षको चर्चा छ।
- ▶ अध्ययनमा आदिवासी जनजाति समुदायका लागि राज्यले बनाएका नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था बुझ्ने प्रयास गरिएको छ।
- ▶ अध्ययनमा प्रयोग भएका सूचनाहरू प्रारम्भिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट लिइएको छ।
- ▶ कुमाल जातिको अवस्था बुझ्न सम्बन्धित समुदाय र अन्य सरोकारवाला निकायहरूको भनाइ पनि समावेश गरिएको छ।

६. बसोबास र जनसङ्ख्या

नेपालमा कुमाल जातिको जनसङ्ख्या राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार ९९ हजार ३ सय ८९ थियो।^८ यो सङ्ख्या बढेर वि.सं. २०६८ मा १ लाख २१ हजार १

सय ९६ पुग्यो।^९ भोजपुरको अरुण गाउँपालिका, पाल्पा, नुवाकोट, ओखलढुङ्गा, धनकुटा, रामेछाप, सिन्धुली, प्युठानलगायतका नेपालका ६० भन्दा बढी जिल्लामा यो जाति छरिएर बसोबास गरेका छन्।

सङ्खुवासभामा भने खाँदबारी नगरपालिका -९ तुम्लिङटारमा मात्रै यो जातिको बसोबास छ। तुम्लिङटारमा बस्ने कुमाल जातिको एकैतिर तथ्याङ्क अद्यावधिक छैन। २०६८ को जनगणनाअनुसार जिल्लामा कुमाल जातिको जनसङ्ख्या महिला ४ सय ९४ र पुरुष ४ सय १ गरी ८ सय ९६ जना छ। २०५८ को जनगणनाअनुसार भने तुम्लिङटारमा सो जातिको जनसङ्ख्या ८ सय ७० जना थियो। यसरी तथ्याङ्क हेर्दा यो जातिको जनसङ्ख्या बढेको देखिन्छ।^{१०}

७. पेसा र आर्थिक अवस्था

यो जातिको पुख्र्यौली पेसा माटोका भाँडाकुँडा बनाउने हो। पशुपालन, माछा मार्ने र कृषि कार्य उनीहरूका सहायक पेसा हुन्। बढ्दो आधुनिकतासँगै बजारमा भित्रिएका प्लास्टिक, आल्मुनियम र स्टिलबाट निर्मित भाँडाकुँडाले माटोका भाँडा विस्थापन गरेपछि उनीहरूको परम्परागत पेसा सङ्कटमा परेको छ। त्यसकारण यो जातिको युवा पुस्ता आफ्नो पुख्र्यौली पेसा/व्यवसायबाट पलायन भएर कृषि, पशुपालन, व्यापार/व्यवसाय, सरकारी नोकरी तथा वैदेशिक रोजगारीतर्फ आकर्षित हुन थालेका छन्।

हाल यहाँका कुमालले आफ्नो जाति, धर्म, कला र सांस्कृतिक सभ्यताको संरक्षण, संवर्द्धन एवम् विकास गर्ने उद्देश्यले माथ्लो टारको मध्य भागमा आफ्नै सामुदायिक भवन निर्माण गरेर सामाजिक विकासको अभियान अगाडि बढाउँदै आएका छन्। यस स्थानमा पानीको चरम अभाव रहेकाले धान खेती गरिँदैन। तर हाल लिफ्टिङ प्रणालीमार्फत सिँचाइका लागि पानी ल्याइएको छ। यहाँको प्रमुख नगदे बाली मास अर्थात कालो दाल, बोडी, गहत, तील, फिलुङ्गे, तोरी, कोदो, मकै आदि हुन्। यिनै उत्पादन बेचेर उनीहरू केही आमदानी भित्र्याउँछन्।

यता मुलुकले विकासमा फड्को मार्ने क्रममा जब कुमाल जातिको बसोबास भएका स्थानमा पूर्वाधारका योजनाहरू सञ्चालन हुन थाले, उनीहरूको दिनचर्या, पेसा र आमदानीमा यसले पूरै परिवर्तन ल्याइदियो। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन अभिसन्धि १६९

८. राष्ट्रिय जनगणना २०५८, जातिगत जनसङ्ख्या विवरण

९. राष्ट्रिय जनगणना २०६८, सङ्क्षिप्त नतिजा/तालिका : ४, जनसङ्ख्याको जात/जातिगत विवरण

१०. जिल्ला विकास योजना, सङ्खुवासभा, आव २०७३/७४

ले सरकारले उपयुक्त भएको अवस्थामा सम्बन्धित जनताको सहयोगमा योजनाबद्ध विकासका काम कारबाहीहरूबाट निजमा पर्ने सामाजिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने अध्ययनहरू सञ्चालन गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् । त्यस्ता अध्ययनका निष्कर्षहरूलाई कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि मुख्य आधारका रूपमा लिइनेछ^{११} भनी उल्लेख छ । तर कुमाल जातिको बसोबास भएका स्थानमा विकास निर्माणका परियोजनाहरू सञ्चालन गर्दा पूर्णरूपमा यो व्यवस्था पालना भएको देखिँदैन ।

परम्परागत पेशाले मात्र जीवनयापन गर्ने कुमाल समुदायका व्यक्ति अहिले यहाँ पाउन सकिन्न । समयकालसँगै परिवर्तन भएका कुमाल जातिको आर्थिक अवस्था सुधारोन्मुख त छ तर गुणस्तरीय जीवन यापनका लागि त्यो पर्याप्त छैन । तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने कुमाल जातिमध्ये कृषि, पशु र परम्परागतबाहेक अन्य पेशामा संलग्नहरूको विवरण तपशीलबमोजिम छ ।

क्र.सं.	रोजगारीको विवरण	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	शिक्षण	२	२	४
२.	प्रहरी	२		२
३.	सेना	२	१	३
४.	स्वास्थ्यकर्मी	१	१	२

ट. सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

कुमाल जातिभित्र पनि सामाजिक सांस्कृतिक विविधता पाउन सकिन्छ । पूर्वेली कुमालहरूका सात ओटा थर पाइन्छ । अरुण उपत्यकामा हलिदे, दूधपाउ, मुडुला, ढाले, पोखेल, नौला र पाठकसहित सातै थरका कुमालको बसोबास छ । रोमाञ्चक कुरा त के छ भने अन्य स्थानमा सातै थरका कुमाल पाउन सकिँदैन तर तुम्लिङटारमा भने यी सबै थरका कुमालको प्रतिनिधिमूलक बसोबास छ ।^{१२} भौगोलिक र थरगत रूपमा कुमाल जातिले मान्ने संस्कार, संस्कृतिमा सामान्य भिन्नता भएपनि मुख्यगरी यस जातिले मान्ने संस्कार, संस्कृति यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) **जन्म संस्कार** : यहाँको कुमाल समाजमा गर्भवती महिलाले गर्ह्रौं भारी बोक्न नहुने, टाढा टाढासम्म हिँड्न नहुने, पोषिलो खानेकुरा खानुपर्ने जस्ता राम्रा मान्यता रहेपनि नदी पार गर्न नहुने, गाई वस्तु, आदि बाँधेको दाम्तो नाघ्न नहुने जस्ता अन्धविश्वास पनि रहिआएको छ । सुत्केरी भएका बेला घरकै बूढीपाकी

महिला र गाउँमा रहेका सुडेनीले सहयोग गर्ने गर्छन् । आजकल गाउँमै स्वास्थ्य केन्द्र तथा स्वास्थ्य स्वयम्सेविका भएका कारण उनीहरूको पनि सहयोग लिन थालेका छन् । बच्चा जन्मिसकेपछि सुत्केरी आमा र बच्चालाई घरभित्र कुनामा राख्छन् भने साललाई बलेसीमा गाडेर सुत्केरीलाई मासु, जाँड/रक्सी खान दिने चलन छ ।

(ख) **न्वारन** : अन्य समुदायमा जस्तै कुमाल समुदायमा पनि यो संस्कार अनिवार्य छ । यो समुदायमा बच्चा जन्मिसकेपछि न्वारन पाँच/सात या नौ दिनमा गर्ने गरिन्छ । न्वारन कर्म एकाघरी विवाहित छोरीचेलीले गर्छन् । एकाघरी छोरीचेली नभएमा दाजुभाइतर्फका छोरीचेलीलाई न्वारन कर्मको जिम्मेवारी दिइन्छ । न्वारनको दिन घरभित्र/बाहिर गोबरले लिपपोत गर्ने, सुत्केरीले नुहाउने, आफन्तहरूलाई बोलाउने, छोरा भए भाले र छोरी भए पोथी कुखुरा काट्ने काम हुन्छ । त्यसपछि छोरीचेलीबाट दुबोद्वारा गहुँत चारैतिर छर्कने र शिशुलाई घाम देखाउने गरिन्छ । अन्त्यमा शिशुको दुवै हातगोडा, कम्मर, घाँटी तथा बाबुको दाहिने र आमाको देब्रे हातमा धागो बाँधिन्छ । पहिले पहिले बच्चाको नामाकरण बारअनुसार गरिन्थ्यो । हाल भने यो चलन बिस्तारै हराउँदै गएको छ ।

(ग) **पास्नी/छेवर** : कुमालजातिका बच्चा हुर्कने क्रममा पास्नी र छेवर गरिदिने प्रचलन छ । बच्चा जन्मिएपछि पहिलोपटक खाना खुवाउने अर्थात पास्नी गर्दा प्रायः ६ महिनादेखि १ वर्षभित्र गरिन्छ । यसैगरी बच्चाको छेवरमा मामाले कपाल काट्ने चलन छ । मामा नभएको खण्डमा मात्र नजिकैका नाता मामा पर्नेले यो कार्य गर्ने गर्छन् । यी दुवै कार्य गर्दा नातागोताबाट बच्चालाई आशीर्वाद दिने प्रचलन छ । छेवरलाई चुलो चढाउने पनि भनिन्छ । छेवर गर्दा मामाले भान्जाको कपाल काटेर टोपी दिने, सुनचाँदीको गहना दिने चलन पनि छ । आमा बाबुले छोराको छेवर कर्म हेर्न नहुने, सम्बन्धित बालकलाई उसको कपाल देखाउन नहुने मान्यतासमेत छ ।

(घ) **विवाह संस्कार** : वैवाहिक जीवनमा मात्र सन्तान प्राप्तिको कर्म हुने हुँदा विवाहलाई सन्तान प्राप्तिको आधार मानिन्छ । परम्परागत धार्मिक मूल्य/मान्यताअनुसार पुत्र सन्तान भएमा मात्र भगवानसम्म पुगिन्छ । अर्को जुनीमा दास हुनुपर्दैन । पितृ ऋण सन्तान जन्माएमात्र सकिन्छ र स्वर्गको बास हुन्छ भन्ने मूल्य/मान्यताका कारणले गर्दा विवाह अपरिहार्य देखिन्छ । जसले सुष्टिको चक्र थामिरहेको छ ।

११. आइएलओ अभिसन्धि नं. १६९, धारा ७ को ३

१२. नेपाल कुमाल समाज सुधार समितिका अध्यक्ष भुवन हलिदेसँगको कुराकानीमा आधारित

१. **मागी विवाह:** यस विवाहमा सुरुदेखि अन्त्यसम्मको सम्पूर्ण चाँजोपाँजो मिलाउने मानिस (प्रायः ज्वाईँ) लाई कसलया (लमी) भनिन्छ। केटा पक्षका मानिस केटीको घर साँभमा पुग्नेगरी पोड (रक्सी भरेको सानो माटोको भाँडो) र कुखुरा लिएर जान्छन्। यो क्रम तीन पटकसम्म चलिरहन्छ र अन्तिम पटक पोड स्वीकार गरी कुरा पक्कापक्की गर्ने चलन छ। विवाह हुने मितिभन्दा दुई दिनअघि रीत बुझाउने चलन छ। विवाहका लागि तोकिएको दिन दौरा सुरुवाल, पटुका, टोपी, फेटा र कम्मरमा खुकुरी भिरेर दुलहा जन्तीसहित दुलहीको घरमा पुग्छन्। केटी पक्षले स्वागत सत्कारका साथ खाना खुवाएपछि भुरुक्चुक्ने, पितृ निम्त्याउने, भुभुरी चुहाउने र सम्पुवाको कार्य सुरु हुन्छ।
- आँगनमा चार ओटा सालको लिङ्गो गाडी टुप्पो एकैठाउँमा जोडेको हुन्छ। यसको वरिपरि दुलहा-दुलही, उनीहरूका आमा बुबा जाँड छकदै ताली बजाउँदै घुम्ने कार्य नै भुरुक्चुक्ने कर्म हो। सालको पातबाट बनेको टपरीमा चामल, दियो, कलश तथा सिन्दुर सुपारी, काँसकुश राख्छन्। केटा तथा केटी पक्षका बूढापाकाहरू वरिपरि बस्छन्। सबैले एक/एक चिज (काँसकुश, सिन्दूर, सुपारी) हातमा लिन्छन्। अनि काँसे है वाजु, कुँसे है वाजु, सिन्दूर है वाजु, रन है वान, विन्द्र है वन (पितृको नाम पुकार्ने) टिउँ टिउँ भनी केराको पातमा राख्छन्। यसलाई पितृ निम्त्याउने भनिन्छ। त्यस्तै बेहुलीकी आमालाई भिजाउने (एक प्रकारको हँसाउने कार्य) पनि गरिरहेका हुन्छन् जसलाई भुभुरी चुहाउने भनिन्छ।
- दुलहीले दुलाहाको घर पुगेपछि सासू-ससुराबीच काठ वा माटोको माना जस्तो भाडोमा दाल र चामल पालैपालो तीनपटक भनेर चलन छ। यो कार्यलाई नदिया भनिन्छ। यसपछि पीपलको पात टेकाउँदै भित्र्याउने चलन छ। त्यसबेला दुलाहा दुलहीले कुल पितृको पूजा र ढोग गर्ने गर्छन्। अनि दुलहीले सासू र दुलाहाको गोडा धोएर पानी खाने चलन छ। अन्त्यमा आफन्त नातेदारसँग ढोगभेट गरी मागी विवाहको कर्म समाप्त हुन्छ।^{१३}
२. **राजीखुसी वा प्रेम विवाह :** हाट बजार, मेलापात, बाटोघाटो र पाहुना आउँदा/जाँदा अचानक बोलीवचन भएर प्रेम बस्न गई सुटुक्क भागेर गर्ने विवाह नै राजीखुसी वा प्रेम विवाह हो। यस प्रकारको विवाह गर्दा कुनै स्थानमा गएर किरिया कसम खाई सिन्दूरपोते लगाउने गर्छन्। समग्रमा

हेर्दा प्रेम विवाह कुमाल समुदायमा उदार रहे तापनि दलित वर्ग र हाडनातासँग विवाह गर्नमा भने यो समाज कठोर छ।

३. **चोरी वा जबर्जस्ती विवाह :** यसप्रकारको विवाह गर्न केटाकेटी मनपरापर गर्नु आवश्यक पर्दैन। केटाले केटीलाई मन पराएपछि धारा, पधेरा, मेला, पात, हाटबजार, वनजङ्गल, गोठाला आदि ठाउँहरूबाट जबर्जस्ती बोकेर, घिच्याएर ल्याउने चलन केही वर्ष अघिसम्म व्यापक थियो। केटी बोक्न, घिस्याउन केटाका साथीहरूले मद्दत गर्थे। यसरी ल्याइएकी केटीलाई केटाका घरमा ४/५ दिनसम्म थुनेर राखेपछि राजी, विराजी के छ ? सोध्थे। केटीले राजी भएको स्वीकार गरेमा केटा पक्षका मानिस पोड लिएर केटीको घरमा जान्छन् र चोरको सोर बुझाएर विवाह गर्ने पक्का गर्ने चलन छ। तर केटी विराजी भएमा भने जिम्मुवाललाई केही पैसा तिरेर केटीलाई माइतीकै जिम्मा लगाउँथे। नेपालमा मुलुकी ऐन लागु भएपछि भने यो विवाह पद्धति स्वतः कम भएर गयो।
४. **विधवा वा विधुर विवाह :** पति वा पत्नीमध्ये कुनै एकको मृत्यु भएमा विधुर वा विधवा हुन्छन्। उमेर छँदै विधुर वा विधवा भएमा पुनः अर्को विवाह गर्न सक्छन्। यस प्रकारको विवाहलाई विधवा वा विधुर विवाह भनिन्छ। यो विवाह विधुर र विधवाबीच तथा अन्य केटा/केटीसँग पनि हुन सक्छ। हाम्रो समाजले सम्पूर्ण विधुरलाई पुनः विवाहमा बन्देज नलगाए तापनि विधवालाई भने यो स्वतन्त्रता छैन। तर यहाँका कुमाल समुदायमा भने विधवा/विधुर विवाहमा कुनै रोकटोक छैन।
६. **जारी विवाह/जारी प्रथा :** यहाँको कुमाल जातिमा जारीप्रथा परापूर्वकालदेखि प्रचलित छ। यदि स्वास्नी मान्छेले उनको पतिलाई विविध कारणले मन पराइन भने अर्काले विवाह गरेकी स्त्रीलाई फकाएर, भुक्क्याएर वा अन्य कुनै उपायद्वारा आफ्नी पत्नी वा पति बनाउँछ भने त्यसलाई जारी विवाह भनिन्छ। यसरी विवाह भएमा दोस्रो पतिले पहिलो पत्नीतर्फको गरगहना फिर्ता गर्नुको साथै केही रकमसमेत तिर्नुपर्छ। कुमाल समाजका स्त्रीले जतिसुकै पटक विवाह गरेपनि अन्तिम पतिले जारी तिरिसकेपछि यस्ता महिला घृणाको पात्र बन्नुपर्दैन। तर त्यस्तो केटी अन्य केटाले विवाह गरेमा भने केटीका बाबुआमालाई रीत बुझाउनुपर्छ। हाल यस

१३. तामाङ छविलाल, सङ्खुवासभा जिल्ला, खाँदबारी नगरपालिका तुम्लिङटारका कुमाल जातिहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था शोधपत्र

प्रकारको विवाह हुने गरेपनि जारी तिर्ने वा लिने/दिने प्रचलन चाहिँ बन्द भइसकेको छ।

(ड) मृत्यु संस्कार : कुमाल जातिको मृत्यु संस्कार पनि आफ्नै खालको छ। यो जातिमा मृत्यु भएपछि सात, नौ या १० दिनमा काजकिरिया गर्ने चलन छ। जसमा उमेर पुगेको मृतक भए नौ या १० दिनमा र बालक भए पाँच दिनमा काजकिरिया सम्पन्न गर्ने गरिन्छ। मृतकको प्रकार हेरी दाहसंस्कार गरिन्छ। खास गरेर कालगति र अकालगति भनेर मृत्युको प्रकार छुट्याइन्छ। उपचारका क्रममा कसैको मृत्यु भएमा त्यसलाई कालगति र प्राकृतिक प्रकोप तथा कुनै पनि घटनाबाट मृत्यु भएमा त्यसलाई अकालगति भनिन्छ।

पहिलापहिला कालगतिले मरेकाको लाश खोला किनारमा गाड्ने चलन थियो। तर अहिले दाँत नसाटिएकाबाहेक सबैलाई डढाउने चलन छ। कुमाल जाति मृतक छोरी मान्छे भए वायु र छोरा मान्छे भए कुल बन्ने कुरामा विश्वास राख्छ। त्यसकारण घरको मूली मान्छेले कुल भए एउटा ढुङ्गा र वायु भए रङ्गीचङ्गी ध्वजा बाँधिएको लिङ्गे स्थापना गरी वर्ष वर्षमा कुललाई भाले र वायुलाई पोथी कुखुराको बली दिन्छन्। यिनै कुल र वायु यहाँका कुमाल समुदायमा पुज्य हुन्छन्। मृत्यु संस्कार कर्म ज्वाइँचेलाबाट गराइन्छ। यो कर्ममा ज्वाइँलाई पुरोहित बनाउने चलन छ। कर्म सकिएको अन्तिम दिन अर्थात् चोखिने दिन दाजुभाइ भेला भई खोलामा गएर नुहाएर आएपछि नून, तेल, माछा, मासु र गहुँत खाएर चोखिने वा शुद्ध हुने गरिन्छ।^{१४}

(च) धर्म : कुमाल जाति प्राकृतिक धर्म मान्छन्। उनीहरूले मान्ने धर्मलाई वोन धर्म भनिन्छ। उनीहरू प्रकृति पूजक हुन्। गणनाहरूमा भने उनीहरूले मान्ने धर्मको नाम हिन्दू लेख्ने गरिएको छ। हाल कुमाल जातिमध्ये केहीले क्रिस्चियन र किराँत धर्म पनि मान्ने गरेका पाइएको छ।^{१५}

(छ) भाषा : तुम्लिङटारमा रहेका कुमाल जातिका मानिस आफ्नो भाषा बोल्न जान्दैनन्। यद्यपि उनीहरूलाई आफ्नो पनि भाषा छ भन्ने ज्ञानचाहिँ छ। यो जातिका अधिकांश मानिस राष्ट्रभाषा नेपाली नै बोल्छन्। कुमाल भाषा जान्नेहरू पनि आफ्नो समाजका व्यक्तिहरूसँगमात्र आफ्नो भाषा बोल्छन्। अन्य समाजका व्यक्तिसँग भने नेपाली नै बोल्छन्। यो भाषा जानेका व्यक्तिले पनि आफ्नोभाषाको प्रयोग कमैमात्र गर्ने गरेका छन्। जसको मुख्य कारण अन्य भाषाभाषीका व्यक्तिले आफ्नो भाषा प्रयोग गरे हेप्ने र तल्लो स्तरको सम्भन्ने

हुनाले प्रयोग नगरेको भन्ने भनाइ यस जातिका मानिसको छ।

कुमाल जातिको भाषाको केही शब्द र अर्थ निम्नानुसार छ।^{१६}

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
अँवाई	आमा	तिनमार	नराम्रो
मुई	मैले	अंगुरी	आँला
करई	गर्नु	कसैन	कस्तो
खावर	खानु	माटी	माटो
माटारे	गोठालो	तोरेहरन	तिमीहरू

(ज) पोशाक : कुमाल जातिका महिलाले परम्परागतरूपमा लगाउने लुगामा कलेजी रडको चौबन्दी, हलुका कालो कोठा भएको फरिया, रातो/कलेजी रडको घलेक र कम्मरमा खुपेटोसमेत हुन्छ। साथै गहनामा पहुँलो र हरियो रडको पोते, नौगेडी माला, मडवारी, फुली, हातमा चुरा आदि लगाउने गर्छन्। पुरुषले सेतो दौरा, सेतो कछाड, कालो स्ट्रोट र निलो आकाशे रडको पटुका र कालो रडको भादगाउँले टोपी लगाउने गर्छन्। तर वर्तमान अवस्थामा कुमाल जातिका कमैले मात्र आफ्नो परम्परागत पोशाक, गरगहना प्रयोग गरेका पाउन सकिन्छ।

(झ) चाड/पर्व : कुमाल जाति प्रकृतिका पूजक हुन्। उनीहरू खोला, नदीनाला, वनजङ्गल, देवीदेवता, वायु, कुल, सिमेभुमे, नाग नगिनी, देवी आदिको पूजा गर्ने गर्छन्। उनीहरूको मुख्य चाड भनेको नै माघेसङ्क्रान्ति हो। यसैगरी दसैं, तिहार, वैशाख पूर्णिमा, तीज आदि पनि चाडकै रूपमा विधिपूर्वक मान्ने गर्छन्। कुमाल जाति चाड/पर्वभन्दा बढी पूजाआजा गर्छन्। तुम्लिङटारका कुमालले माथि उल्लिखित सबै चाड/पर्व मनाउने गरेका छन्।

यसैगरी उनीहरू आफ्नो संस्कृतिस्वरूप अन्नधान्यदेउ पूजा, नौलेदेउ वा व्याउनी पूजा, गुरुमुखी पूजा, धुल पूजा, नयाँदेउ वा जङ्गली पूजा, मार हान्ने वा खुँडा पूजा पनि गर्छन्। अन्नधान्यदेउ पूजा भदौ महिनामा मकै पाकिसकेपछि घरमा भित्र्याउनु अगावै दुईओटा पोथी र एउटा भाले कुखुरा लगेर मकैबारीमा नै गरिन्छ। नौलेदेउ वा व्याउनी पूजाचाहिँ घरमा बच्चा उत्पादनका

१४. नेपाल कुमालसमाज सुधार समितिकाअध्यक्ष भुवन हलिदेसँगको कुराकानीमा आधारित

१५. ऐजन

१६. स्थानीय रामबहादुर कुमालसँगको कुराकानीमा आधारित

लागि माउ सुङ्गुर पाल्नेहरूले जतिपटक सुङ्गुर ब्याउँछे त्यति नै पटक एउटा बच्चा नौलेदेउ वा ब्याउनी भाग भनेर छुट्याएर दसैँको अष्टमीको दिन पूजा गर्ने चलन यहाँका कुमाल जातिमा छ।

त्यसैगरी गुरुमुखी पूजा कुमाल जातिका ढाले थर भएका एकै सन्तानका दाजुभाइले गर्छन्। यो पूजा हुने दिन ढाले थर भएका मानिसबाहेक अन्य थर, जाति र विवाहित छोरीचेलीको समेत उपस्थिति हुनुहुँदैन। धुल पूजा कुमाल जातिले वर्षको दुईपटक (कात्तिक र फागुन महिनामा) गर्ने गर्छन्। यो पूजामा गाउँका सबै मानिस जम्मा भएर जङ्गल वा ठूलो रुखको फेदमा कालो पाठी, एकजोर परेवा र एकजोर कुखुराको बलि दिने चलन छ। यसलाई संसारी पूजा पनि भनिन्छ भने मार हान्ने वा खुँडा पूजाचाहिँ कुमाल जातिमा परापूर्वकालदेखि प्रत्येक दसैँको महानवमीका दिन गरिँदै आएको छ।

(ज) **स्वास्थ्य** : कुमालको जीवनशैली, खानपान, उपचार विधि आदिले गर्दा स्वास्थ्य अवस्था सामान्य पाइएको छ। पढाइलेखाइ गर्ने यो जातिको सङ्ख्या अत्यन्तै न्यून देखिन्छ। जसमा चेतनाको अभाव मुख्य कारण हो। उनीहरू परम्परागतरूपमा सुती, खैनी, रक्सी, सरुवा, निगारका साथै चलानी रक्सीलगायत नशालु पदार्थ सेवन गर्छन्। तुम्लिङटारको कुमाल बस्तीमा स्वच्छ पिउनेपानी अभाव छ। बस्ने ठाउँ र भान्सा अलग नहुँदा बालबालिका र महिलाको स्वास्थ्यमा असर परेको देखिन्छ। कुमालहरू अहिले पनि स्वास्थ्यकर्मीभन्दा धामी भौतिकीकै बढी विश्वास गर्छन्। जिल्ला अस्पताल खाँदबारीमा कुमाल समुदायका नागरिकहरू कमै मात्रामा आउने गरेका छन्। जिल्ला अस्पताल खाँदबारीमा ०७५ मङ्सिर महिनामा जम्मा १ हजार ३ सय ४८ जनाले स्वास्थ्य परिक्षण गराएकोमा कुमाल समुदायका १४ पुरुष र ९ जना महिलाले स्वास्थ्य परिक्षण गराएका छन्।

(ट) **शिक्षा** : नेपालको संविधान २०७२ ले भाग ३, मौलिक हक र कर्तव्यमा सबैको शिक्षासम्बन्धी हक सुरक्षित गरेको छ। तर पनि कुमाल जातिका मानिस शैक्षिकरूपमा पछाडि छन्। यो जातिको मातृभाषामा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक छैन। त्यसैले आफ्नै मातृभाषामा पठनपाठन गर्ने अवसरबाट उनीहरू वञ्चित छन्। सकभर विद्यालय नै भर्ना नहुने र भइहाले पनि बीचैमा पढाइ छाड्ने रोगबाट यो समुदाय पनि ग्रसित देखिन्छ। अब बढी होस नगरेमा र समयअनुसार पढाइ, सिकाइ गरी सबैको बराबरीमा आउन सक्ने नतुल्याएमा यिनीहरूलाई बाँच्न धेरै गाह्रो पर्न सक्छ^{१६} भनी मानवशास्त्री डोरबहादुर बिष्टले पनि औल्याएका छन्। सङ्खुवासभाको तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने कुमालहरूको शैक्षिक अवस्था यसप्रकार छ :

क्र.सं.	तह	जम्मा
१.	एसएलसी/एसइइ	८०
२.	प्रमाणपत्र तह/ +२	२६
३.	बि.एड.	१७
४.	एम.एड.	२

तुम्लिङटारमा रहेको मनकामना रत्न अम्बिका उच्च माध्यमिक विद्यालयमा जम्मा ९ सय ९३ विद्यार्थी रहेकामा ५ सय ७ जना कुमाल समुदायका विद्यार्थीहरू रहेका छन्। विद्यालयका प्रधानाध्यापक कुवेदप्रसाद भेटवालका अनुसार कुमाल समुदायका विद्यार्थीहरू बिचैमा विद्यालय छाड्नेको दर भने उच्च रहेको छ। भेटवालका अनुसार कक्षा १ मा भर्ना हुदाँ कूल विद्यार्थी सङ्ख्याको ८० प्रतिशत कुमाल समुदायकै मात्रै भएतापनि कक्षा ५ सम्म पुग्दा ४० प्रतिशत र कक्षा १० सम्म पुग्दा २० प्रतिशत मात्रै हुने गरेका छन्। विद्यालयमा भएका कुमाल समुदायका बालबालिका विद्यालयमा न्यून मात्रै हाजिर हुने गरेका छन्।

(ठ) **सामाजिक सङ्घ/संस्थामा आबद्धता** : कुमाल जातिको संरक्षण सम्बर्द्धनका लागि स्थापना गरिएका विभिन्न सङ्घसंस्था छन्। नेपाल कुमाल उत्थान सङ्घ, नेपाल कुमाल महिला उत्थान सङ्घ, नेपाल कुमाल विद्यार्थी सङ्घ, सामाजिक सङ्घ/संस्थामा कुमाल जाति आबद्ध छन्। नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घमा पनि यिनै संस्थामाफर्त उनीहरू आबद्ध छन्। राज्यले आदिवासी जनजातिका लागि विनियोजन गरेको बजेट यसै संस्थामाफर्त कुमाल जातिले उपभोग गर्ने गरेका छन्।

(ड) **मनोरञ्जन** : नेपालको पूर्वोत्तर क्षेत्र तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने कुमाल जातिसँग पनि आफ्नै मौलिक नाचगान र सांस्कृतिक क्रियाकलाप छन्। अन्य जाति र भेगमा प्रचलित मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापको नक्कल पनि गर्छन्। कुमाल जातिको परम्परागत नाच मारुनी नाच हो। जुन बिस्तार लोप हुँदैछ। केही जानेकाले पनि बिसिसकेका छन् भने नयाँ पुस्तालाई यसप्रति रुचि देखिन्न। मारुनी नाच तिहारको सुरुदेखि एकादशीसम्म नाच्छन्। यस नाचमा दुईजना केटा मान्छेको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। दुईमध्ये एकजना केटा र अर्को केटीको भेषभूषामा पहिरिएर मारुनी बन्नुपर्छ। मारुनी सिँगारेर नाच सुरु गर्ने बेलामा गाउँको देवी देउराली घरको कुल देवतालाई पूजा धूपधुँवार गर्ने चलन पनि छ। रेडियो, टेलिभिजन, चलचित्र र इन्टरनेटको विकास र प्रभावले

१६. डोरबहादुर बिष्ट, सबै जातको फूलबारी, पृष्ठ ४८

गर्दा आफ्नो परम्परागत गीत नाच लोप भएको यिनीहरू स्वीकार्छन्। अर्कोतर्फ आफ्नो पुरानो संस्कृति जोगाउनुपर्छ भन्ने चेतनाको कमी पनि महसुस गरिएको छ।^{१८}

५. मुख्य समस्या

सङ्खुवासभाको खाँदबारी नगरपालिका- ९ तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने सीमान्तकृत कुमाल जाति आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपमा पछाडि परेका वा पारिएका छन्। यो जातिमा देखिएका मुख्य समस्या निम्न छन् :

(क) **कमजोर आर्थिक अवस्था** : गरिबी समग्र मुलुकको समस्या हो तर पनि यहाँका कुमाल समुदाय एकदमै गरिब छन्। एक त परम्परागत पेसा निर्वाहमुखी र अर्कोतर्फ त्यही पनि क्रमशः सङ्कटमा पर्दै जानुले उनीहरू गरिबीको बन्धनबाट माथि उठ्न सकेका छैनन्। तुरुन्त आमदानी दिने, दिगो र ठूलो व्यवसाय सञ्चालन गर्ने हैसियत उनीहरूको छैन। पर्व, संस्कार आदिमा गर्नुपर्ने खर्चले पनि उनीहरूलाई गरिबीमै रहिरहन सघाएको छ।

(ख) **शैक्षिकरूपमा पछाडि हुनु** : सङ्खुवासभा जिल्लामा बसोबास गर्ने कुमाल जाति शैक्षिकरूपमा माथि उठ्न सकेका छैनन्। उच्च तहसम्म अध्ययन गर्ने कुमालहरू सीमित मात्रामा छन्। एक त बालबालिका भर्ना नै हुन्नन् भए पनि पढाइ पूरा गर्दैनन्। मातृभाषामा पठनपाठन नहुँदा पनि उनीहरू पढाइतर्फ आकर्षित देखिन्छन्।

(ग) **सङ्कटमा परम्परागत सिप तथा पेसा** : माटोको भाँडा बनाउनु उनीहरूको मुख्य पेसा हो। यो पेसाबारे वैज्ञानिक ढङ्गको सिपमूलक ज्ञान हासिल गर्न नसकेकाले सङ्कटमा पर्दै गएको छ। बढी समय र मेहनत खर्च गर्नुपर्ने तर त्यसअनुसारको आमदानी भने नहुने भएकाले भाँडा बनाउने काममा नयाँ पुस्ताको आकर्षण देखिन्छ। त्यस्तै जहाँतहाँबाट माटो फिक्न नपाउनु र वनजङ्गल विनाशले गर्दा भाँडा पोल्न आवश्यक पर्ने दाउरा आदि इन्धन सजिलै उपलब्ध नहुँदा पनि उनीहरूलाई पेसा धान्न कठिनाई परेको हो। उनीहरूको पेसा सङ्कटमा पर्नुको मुख्य कारण यसको बढ्दो लागत हो जुन यसप्रकार छ :

(अ) माटोको भाँडा बनाउन लाग्ने लगानी

- ▶ एकजना मानिसलाई नजिकैको खानीबाट एक बोरा वा ४० के.जी. माटो ल्याइ भाँडो तयार गर्न करिब सात दिन लाग्छ। जसबाट पाँच ओटा पैनी (रक्सी बनाउने भाँडा) वा २० ओटा हाँडी बन्न सक्छ।

▶ **खोलाबाट बालुवा र जङ्गलबाट खर आफैँले बोकेर ल्याउँछन्। भाँडा पोल्नको लागि १ हजार रुपियाँको दुई भारी दाउरा लाग्दछ।**

▶ **यहाँ दिनभरी ज्याल मजदुरी गरेको पारिश्रमिक ५ सयदेखि ८ सय रुपियाँको हिसाबले एउटा पैनीमा (कम्तीमा) रु २ हजार रुपियाँ र हाँडीमा १ हजार रुपियाँ लगानी भएको पाइन्छ। बजारमा यी भाडाँहरूको न्यूनतम बिक्री मूल्य पैनीको २ हजार रुपियाँ र हाँडीको ८ सय रुपियाँ रहेको पाइयो।**

बजार : तर आधुनिकतवरबाट बनाइएका तथा चिट्क देखिने प्लास्टिकका बनिबनाउ भाँडा तुलनात्मकरूपमा टिकाउ हुने, हुने खानेले धातुकै राम्रा र महँगा भाँडा किन्ने भएकाले यस्ता माटोका भाँडाप्रति जनमानसको आकर्षण घट्दो छ। फेरि हिसाबै गरेर हेर्दा पनि माटोका भाडा बनाएर बेच्दा घाटा नै रहेको पाइयो। तर पनि फुर्सदको समयमा बनाइएका भाँडा खाड्यो (ठूलो डोको) मा बोकेर चैनपुर, बाह्रबीसे, खाँदबारी बजार र भोजपुरको दिङ्ला बजारसम्म पुऱ्याउन सक्दा सजिलै बिक्री हुन्छन्। जसबाट घर खर्चमा थोरै भए पनि योगदान पुगेको छ। यस व्यवसायलाई निरन्तरता दिन सकेमा आयआर्जन बढ्न सक्ने विश्वास यो समुदायमा अबै पनि छ।^{१९}

(घ) **लोप हुने अवस्थामा मातृभाषा** : कुमाल जातिको मौलिक भाषा भएपनि अहिले बोलचालमा कमी आएकोले यो लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ। मातृभाषा लोप हुनुको मुख्य कारण उनीहरूले गाउँघरमा बालबालिकासँग आफ्नै भाषामा कुरा नगर्ने तथा विद्यालयमा पनि यो भाषामा पठनपाठन नहुनु नै हो। साथै कुमाल भाषाको आफ्नो छुट्टै लिपि नहुनु, भाषाका पाठ्य सामग्री कममात्र प्रकाशन हुनु, सञ्चार माध्यममा पनि कुमाल भाषाका सामग्री नआउनुले यो जातिको भाषा कमजोर भइरहेको छ।

(ङ) **सचेतनाको कमी तथा पुरातनवादी दृष्टिकोण** : कुमाल जाति शैक्षिक क्षेत्रमा पूरै पछाडि परेको छ भन्न नमिलेता पनि उच्च शिक्षा हासिल गर्नेको सङ्ख्या औँला भाँचेर गनिरहनु पर्दैन। लेखपढ गरेका व्यक्तिमा पनि घरायसी सामग्री सदुपयोग गरी आयआर्जन गर्ने सोच पाइँदैन। यतिमात्र नभएर ज्ञान सिप भएकाहरू पनि पलायन हुनाले गाउँका समस्या जहाँको तहाँ छन्। परिवर्तनसँगै हरेक कुराको वैज्ञानिक ढङ्गले योजना बनाएर काम गरेको पाइँदैन। सचेतनाकै कमीका कारण बदलिँदो परिस्थितिसँग समायोजन हुन नसक्दा कुमाल जाति पछि परेका, पारिएका छन्।^{२०}

१८. खाँदबारी नगरपालिका-९ का वडाध्यक्ष टीकाराम कुमालसँगको कुराकानीमा आधारित

१९. स्थानीय रुद्रबहादुर कुमालसँगको कुराकानीमा आधारित

२०. खाँदबारी नगरपालिका-९ का वडाध्यक्ष टीकाराम कुमालसँगको कुराकानीमा आधारित

(च) मादक पदार्थ सेवन र खर्चालु बानी : कुमाल जातिमा खर्चालु बानी पनि आर्थिक अवस्था कमजोर हुने महत्त्वपूर्ण कारणका रूपमा देखिन्छ। परापूर्वकालदेखि नै हरेक चाड/पर्व, संस्कार, संस्कृति तथा अन्य विविध कार्यमा जाँड/रक्सी प्रयोग गर्ने परम्परा छ। घरको कुल देवता, पाहुना र आफ्ना लागि पनि जाँड बनाउन अनिवार्य छ। जसले गर्दा यस समाजमा मादक पदार्थ सेवन गर्नेको सङ्ख्या अत्यधिक छ। कुमाल जातिमा सबै उमेरका महिला पुरुष दुवैलाई मादक पदार्थ सेवन गर्न कुनै रोकटोक छैन।

(छ) नीतिगत समस्या : नेपाल सरकारले तय गरेको नीति तथा कार्यक्रमले पनि कुमाल जातिको समस्या सम्बोधन हुन सकेको छैन। स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ ले आदिवासी जनजातिका लागि बजेट तथा कार्यक्रम समावेश गरेको थियो। पछिल्लोपटक आएको बजेट तर्जुमा निर्देशिका २०७५ ले लक्षित वर्ग तथा समुदायका लागि अनिवार्यरूपमा समावेश गर्नेपनि गरी कुनै नीति तथा कार्यक्रम समावेश गरेको पाइँदैन। यसले गर्दा पछि पारिएका कुमाल जाति राज्यको मूल प्रवाहबाट अझै टाढा पुग्ने सम्भावना देखिन्छ।

१०. कुमाल जातिको उत्थानका लागि भएका नीति तथा कार्यक्रम

(क) गैरसरकारी संस्थाले गरेका कार्यक्रम

तुम्लिङटारमा बसोबास गर्ने कुमाल जातिको विकासका लागि कुनै पनि गैरसरकारी संस्थाले सहयोग गरेका पाइएको छैन।

(ख) स्थानीय सरकारको बजेट, नीति तथा कार्यक्रम

नेपाल सरकारले तय गरेको नीति तथा कार्यक्रमअनुसार लक्षित समूह विकास कार्यक्रमअन्तर्गत अघिल्लो आर्थिक वर्षसम्म महिला र बालबालिकाहरूका लागि न्यूनतम १०-१० प्रतिशत र आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता व्यक्ति, पिछडा वर्ग, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, मधेसी मुस्लिम आदिका लागि १५ प्रतिशत बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो।^{११} तथापि कुमाल समुदायकै लागि भनेर कुनै पनि बजेट विनियोजन नभए पनि कुमाल समुदाय भएको वडामा भने बजेट विनियोजन भएको छ। सो बजेटबाट वडामा सडक विस्तार भएको छ। सो बजेट सडक विस्तार, सरसफाइ, खानेपानी, विभिन्न सिपमुलक तालिम आदिमा खर्च भएको पाइएको छ।

राज्यको पुनःसंरचना भएसँगै लागु भएको बजेट तर्जुमा निर्देशिका २०७५ ले लक्षित समुदायका लागि

लगानी गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था हटाएको छ। खाँदबारी नगरपालिकाको आव २०७५/७६ को वार्षिक बजेट, नीति तथा कार्यक्रममा भाषिक तथा सांस्कृतिक पक्षको जगेर्ना र सामाजिक सद्भाव तथा एकता अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने भनिएको भएता पनि कुमाल जातिकै लागि भनेर तोकिएको भने छैन।^{१२} नेपाल कुमाल सुधार समितिको तुम्लिङटारमा भएको भवन कम्पाउन्डिङ तथा गेट निर्माणका लागि खाँदबारी नगरपालिकाले आव २०७५/२०७६ का लागि १ लाख रुपियाँ बजेट विनियोजन गरेको छ।

११. निष्कर्ष

सीमान्तकृत कुमाल जाति आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपमा सवल हुन सकेका छैनन्। सङ्खुवासभा जिल्लाको खाँदबारी नगरपालिका-९ मा बसोबास गर्ने कुमाल जाति पनि यसबाट पृथक छैन। समाजका हरेक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनसँगै उनीहरूको भाषा, संस्कार, संस्कृति, परम्परागत सिप तथा पेसा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ। जीवनयापन गर्ने क्रममा बदलिँदो परिस्थितिअनुसार यो जाति समायोजन हुन सकेको छैन। यसले गर्दा कुमाल राज्यको मूल प्रवाहमा समाहित हुन नसकेको आभास हुन्छ।

पेसा र सिप वा सामाजिक आवश्यकताले कुमाल भएका यस जातिको जातीय इतिहास खोज्ने क्रममा सिन्धु घाँटीको सभ्यतासम्म पुग्न आवश्यक देखिएको छ। किनकि एकथरीको भनाइअनुसार सिन्धु सभ्यताबाटै भारतलगायत अन्य क्षेत्रमा विस्तार भई यस जातिको बसोबास भएको हो। तर, पर्याप्त ऐतिहासिक प्रमाणको अभावमा यही सत्य हो भन्ने ठोस आधार भने छैन। नेपालको विभिन्न भागमा बसोबास गरी माटाका भाँडाकुँडा बनाउने सिप र ज्ञान भएका जाति तराई कुमाल, नेवार कुमाल र जातकुमाल वा माभी कुमाल हुन्। प्राचीनकालमा यी जाति एकै थिए वा छुट्टाछुट्टै जातीय पहिचान थियो भन्नेबारे पनि एकिन छैन।

जे होस्, यतिबेला कुमालहरू आफ्नो पहिचानबाट बिस्तार किनारीकृत हुँदै गएको कुरामा दुईमत छैन। त्यसैले राज्यले यी समुदायका लागि बनाएका नीति तथा कार्यक्रमलाई कागजमा मात्र सीमित नराखी व्यावहारिकरूपमा समेत प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसो भएमात्र उनीहरू बहिष्करण र सीमान्तकृतको बारबाट बाहिर निस्कने सम्भावना रहन्छ।

११. स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९, पृष्ठ १३ र १४

१२. खाँदबारी नगरपालिकाको वार्षिक नगर विकास योजना (नीति, कार्यक्रम तथा बजेट) आव २०७५/२०७६, पृष्ठ ६

१२. सुभावाव

कुमाल जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था मजबुत बनाउन गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरू निम्नानुसार देखिन्छ :

- ▶ निर्वाहमुखी पेसालाई आजआर्जनमुखी बनाइ उनीहरूलाई आर्थिकरूपमा सवल बनाउन पहल गर्नुपर्ने।
- ▶ मातृभाषालाई संरक्षण संवर्द्धन गर्न स्वयम् कुमाल र राज्यले पनि पहल गर्नुपर्ने।
- ▶ शैक्षिक स्तर उठाउन मातृभाषामा पठनपाठनको व्यवस्था गर्नुपर्ने साथै उनीहरूलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरी अध्ययन गर्ने वातावरण बनाउनुपर्ने।
- ▶ रहनसहन, संस्कार/संस्कृति मान्ने क्रममा हुने अधिक खर्च न्यूनीकरण गर्न कुमाल जाति आफैँ सचेत हुनुपर्ने।
- ▶ स्वास्थ्य अवस्था मजबुत बनाउन सरसफाइ एवम् सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने। साथै महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्यबारे पर्याप्त जानकारी गराउनुपर्ने।
- ▶ यो जातिको बसोबास भएका स्थानमा पूर्वाधारका परियोजना सञ्चालन गर्दा उनीहरूलाई सुसूचित गरी सहभागी हुने अवसरसमेत प्रदान गर्नुपर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ राष्ट्रिय जनगणना २०६८
- ▶ राष्ट्रिय जनगणना २०५८, जातिगत जनसङ्ख्या विवरण

- ▶ इन्सेक, नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१८
- ▶ ३० वैशाख २०६७ को मन्त्रिपरिषद्ले गठन गरेको आदिवासी/जनजाति सूची परिमार्जन गर्न बनेको उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन
- ▶ डा. तिमिसना मातृका, खाँदबारी नगरपालिका स्मारिका २०५६
- ▶ ज्ञवाली दामोदर, जनसङ्ख्या शिक्षा, पृष्ठ नं. १३४
- ▶ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, सङ्क्षिप्त नतिजा/तालिका : ४, जनसङ्ख्याको जात/जातिगत विवरण
- ▶ जिल्ला विकास योजना सङ्खुवासभा, आव २०७३/२०७४
- ▶ आइएलओ अभिसन्धि नं. १६९, धारा ७ को ३
- ▶ तामाङ छविलाल, सङ्खुवासभा जिल्ला खाँदबारी नगरपालिका तुम्लिङटारका कुमाल जातिहरूको सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था शोधपत्र, २०६२
- ▶ नेपालको संविधान २०७२, भाग ३, मौलिक हक र कर्तव्य
- ▶ डोरबहादुर बिष्ट, सबै जातको फूलबारी, पृष्ठ ४८
- ▶ स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९, पृष्ठ १३ र १४
- ▶ खाँदबारी नगरपालिकाको वार्षिक नगर विकास योजना (नीति, कार्यक्रम तथा बजेट) आव २०७५/२०७६, पृष्ठ ६

